

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

O'raqov Sherzod Rahmonovich¹, Yusupova Dilshodaxon Shavkatjon qizi²

¹SamDU PhD

²SamDU, Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti, 2-bosqich magistranti

**DIFFERENSIASIYA VA O'Z-O'ZINI TARBIYALASHDA BO'LAJAK
MUTAXASSISLARINI KASBIY TAYYORLASH TIZIMINING ASOSI SIFATIDA**

Annotatsiya

Professional ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda asosiy e'tibor professional ta'lim muassasalari o'quvchilarining differentsiialashgan (tabaqalashtirilgan) ta'limga alohida e'tibor qaratilish hamda ta'limda differentsiasiya sharoitida o'quvchini bilim olish ishtiyoqiga maksimal yaqinlashtirish haqida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Differentsiialash, kasbiy faoliyat, tabaqalashtirilgan ta'lim, ta'lim shakllari, bilim, an'anaviy nazorat, individual.

Professional ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda asosiy e'tibor professional ta'lim muassasalari o'quvchilarining differentsiialashgan (tabaqalashtirilgan) ta'limga alohida e'tibor qaratilishi lozim. Differentsiasiya lotincha differentia so'zidan olingan bo'lib, «farq, bo'linma» ma'nolarini anglatadi.

Pedagogika lug'atida differentsiasiya tushunchasi quyidagicha talqin etiladi: ta'lim differentsiasiyasi o'quv jarayonini tashkil etish usuli bo'lib, bunda shaxsning individual-tipologik o'ziga xosliklari (layoqat, qiziqish, moyilligi, aqliy faoliyatining xususiyatlari) inobatga olinadi. Differentsiasiya o'quvchilar guruhini shakllantirish bilan ajralib, unda didaktik tizim unsurlari farqlanadi. Differentsiasiyalangan tizim tushunchasi torroq ma'noga ega. Differentsiasiyalangan tizim o'quvchining individual tipologik xususiyatlari hisobga olingan ta'limdir.

Differentsiasiyalash zarurati kishilarda mavjud farqlanishlardan kelib chiqadi. Sinf-dars tizimida o'quv jarayonini differentsiasiyalamasa uning samaradorligi turlicha bo'ladi. Turli yoshdagi o'quvchilar orasida amaliy va nutqiy-mantiqiy tafakkur unsurlari mavjud bo'lib, ular turli darajada namoyon bo'ladi. Mantiqiy tafakkurli o'quvchilarning bir qismi tabiiy fanlarni yaxshi o'zlashtiradi, gumanitar sohaga qiziqish bildirmaydi. Shu bilan birga obrazli tafakkuri yaxshi rivojlangan, hissiyotli, ammo aniq fanlarni yoqtirmaydigan o'quvchilar ham bor.

Ta'lim differentsiasiyasi o'quv jarayonini shaxsning individual o'ziga xosligini inobatga olgan holda tashkil etish imkonini beradi, barcha o'quvchilarning ta'lim mazmunini o'zlashtirishini taqozo qiladi. Ta'lim jarayoni differentsiasiya sharoitida o'quvchini bilim olish ishtiyoqiga maksimal yaqinlashtiradi.

Differentsiasiyalangan ta'limning maqsadi – har bir o'quvchi qobiliyatining maksimal darajada rivojlanishini, bilim olish ehtiyojini qondirish kabilarni ta'minlashdir.

Nazariy yondashuvlar, amaliy yechimlar hamda turli darajali va yo'nalishli ta'lim g'oyasining amalga oshish masalalari adaptiv maktab modelida rivojlantirildi (Ye.A.Yamburg, T.I.Shamova, T.M.Davydenko, N.A.Rogacheva). Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda variativlik tushunchasi tez-tez uchraydi va u ba'zan differentsiasiya bilan chalkashtiriladi. Agar differentsiasiyalash va individuallashtirish uchun ta'lim mazmunining o'zgarishlari xos bo'lsa, variativlikda o'quvchi va o'qituvchining shaxsiy fazilatlaridan kelib chiqadigan o'zgarishlar tushuniladi. Shu sababli, variativlik tushunchasi ancha kengroqdir. Shuning uchun mazkur tushunchalarni qiyoslab o'tishga hojat yo'q.

Differentsiasiyalangan ta'lim shakllari tasnifini o'rganib chiqish.

O'rganilgan adabiyotlarda ko'plab mualliflar differentsiasiya namoyon bo'lgan holatlarni differentsiasiyalashtirilgan ta'lim shakllari deyishadi, ularning ko'rinishlari umumlashtirilib, turli sathlarda amalga oshiriladi.

Differentsiasiya turlari o'quvchilarning inobatga olinadigan individual-tipologik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda aniqlanadi.

Odatda differentsiasiyalangan ta'limning quyidagi turlari ajratiladi: mo'ljallangan kasbga nisbatan umumiy va maxsus layoqatlilik, qiziqishlar hamda moyilliklari bo'yicha. Bo'linish zamirida o'quvchilarning guruhlariga taqsimlanishiga imkon beradigan individual-tipologik belgilari yotadi.

An'anaviy differentsiasiya turlariga hozirda milliy belgilarga ko'ra ajratish ham kiritiladi, bunda millatiga qarab maxsus ta'lim muassasalari tashkil etish tushuniladi. Masalan, Toshkentda qozoq, tojik va boshqa tillarda, Samarqandda tojik tilida so'zlashuvchilar uchun kollejlarda ochilgan (hozirda ular etnomadaniy komponentli kollejlarda deyiladi).

Ta'lim paradigmalarning o'zgarishi, ta'lim markaziga o'quvchi shaxsining qo'yilishi differentsiasiyada insonning psixologik xususiyatlari rolining oshishiga, xususan guruhda kuchli va kuchsiz asab tizimi, xotira tipi, ixtiyoriy xotiraning rivojlanish darajasi va boshqa xususiyatli o'quvchilar guruhining ajralishiga olib keldi.

Differentsiasiyalangan ta'lim shakllari tasnifi u yoki bu o'quv muassasasidagi differentsiasiya tarkibini tahlil qilish uchun nihoyatda qulay.

Shunday qilib mazkur bobimizning ushbu qismida biz chet el va respublikamiz ta'lim muassasalari amaliyotida kuzatilgan differentsiyaning namoyon bo'lishini muayyan tarzda tahlil qilishga harakat qildik.

Alohida fanlarni chuqurlashtirib o'rganuvchi hamda ixtisoslashtirilgan guruhlar differentsiyaning o'quvchilar qiziqishiga ko'ra keng tarqalgan shaklidir. Bunday guruhlar kasb-hunar kollejlarda qiziqishlari yaqqol namoyon bo'lgan o'quvchilar orqali shakllantiriladi.

Ixtisoslashgan guruhlar Oliy ta'lim muassasalariga kirmoqchi bo'lgan o'quvchilardan shakllantiriladi. Ular uchun tanlagan ixtisosliklariga yaqin maxsus kurslar va fanlar o'tiladi.

Ixtisoslashgan guruhlarini 1-kursda shakllantirish maqsadga muvofiq emas. Bundan tashqari, o'quv ishlarini talabalar imkoniyatiga qarab emas, balki qiziqishlariga qarab mo'ljallash lozim. Bunda ixtisoslashgan guruhlarda asosiy aspekt dasturiy materialni chuqurlashtirishga emas, balki kengaytirilishiga tayanilsa, o'quvchilar qiziqishi yanada ortadi.

Moslanuvchan tarkibli guruhlarda ta'lim darajasi yuqori bo'lgan o'quvchilar jamlanadi. Bunday guruhdagilar 14-15 yoshga yetganlarida bilimga qiziqishlari va moyilligi namoyon bo'ladi va bu davrga kelib guruh shakllangan jamoaga, aqliy faoliyat shakliga ega bo'ladi.

Elektiv differentsiysiya – o'quvchilar qiziqishlariga ko'ra differentsiysiya shakli bo'lib, ularga bir qator fanlarni tanlov asosida o'qish imkonini beradi. Tanlov fanlariga bazaviy fanlar kirmaydi. Tanlangan fanlar o'quvchilarning bilim va qiziqishlarini kengaytiradi, chuqurlashtiradi hamda bu jarayon gumanitar, tabiiy-ilmiy, matematika sohalarda kechishi mumkin. Tanlov fani sifatida valeologiya, psixologiya, din tarixi, san'at tarixi kabilar o'qitilishi mumkin.

Elektiv differentsiysiyani tashkil etish jarayonida har bir o'quvchi muayyan miqdordagi fan va maxsus kurslarni tanlashi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalariga kirishga ixtisoslashtirilgan guruhlar – bu differentsiysiyalashtirilgan ta'limning shunday shakli, uning zamirida o'quvchining rejalashtirgan kasbi yotadi. Ular 2-3 kurslarda tanlangan oliy ta'lim muassasalariga kirishga tayyorgarlik uchun tashkil etiladi.

Bunday guruhlariga tanlov texnikumlar tomonidan o'tkaziladi. Kasbga yo'naltirilgan fanlarni Oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari o'qitishadi. Bunday guruhlarining o'ziga xosligi bunda o'quv fanlari doirasiga kasbga yo'naltirilgan maxsus kurslar kiritiladi.

Hozirgi paytda o'quvchilarni umummaxsus xususiyatlari darajasidan kelib chiqib taqsimlash ko'plab amalga oshirilmoqda, bunda asosan har bir o'quvchining intellektual rivoji inobatga olinadi va bu bo'linish guruh ichidagi differentsiysiya deyiladi.

Guruh ichidagi differentsiyaning eng keng tarqalgan shakli o'quvchilar tomonidan murakkablik darajasi turlicha bo'lgan topshiriqlarning bajarilishidir. Bunda murakkablashtirish o'tilgan materialni jalb qilish, mavzuning turli qismlari bilan aloqa bog'lash zaruriyati sababli yuzaga kelishi mumkin. Topshiriq ish turlarini qiyinlashtirish, uni bajarishda ijodkorlikni oshirish hisobidan murakkablashtirilishi mumkin. Masalan, eng sodda shaklda o'quvchilarga darslikdagi muayyan paragrafni o'qish, uni aytib berish, asosiy fikrni ta'kidlash taklif etiladi, murakkablashtirilgan shakldagi darajada esa o'sha paragrafdagi materiallar asosida savollar, reja tuzish, yanada murakkabroq shaklda – paragrafni o'qib, unga annotasiya va taqriz yozish taklif etiladi.

O'quvchilarning umumiy qobiliyatlari bo'yicha sinf ichidagi differentsiatsiya darajali differentsiatsiya hisoblanadi (A.N.Orlov va V.M.Monaxov). Mualliflar bunda o'quvchilarning ta'lim olish jarayonida o'quv materiali mazmunining har doim maksimum darajaga mo'ljallanganligiga asoslanadi.

Ichki differentsiatsiya shakli bo'lib, o'quvchilarning bilimlarni to'liq o'zlashtirish modeli bo'yicha guruh bo'lib ishlashi ham xizmat qiladi. Bilimni to'liq o'zlashtirish modeli ta'lim faoliyati maqsadlarini aniq belgilashni taqozo etadi, ya'ni o'quvchilar nimani bilishi, nima qila olishi, o'qish jarayonida qanday qadriyatlar shakllanishi.

Ichki differentsiatsiya ko'proq o'quvchilarning umumiy qobiliyat darajalaridan kelib chiqib belgilanadi, ammo amalda boshqa turlari ham namoyon bo'ladi: masalan, maxsus qobiliyat asosidagi ichki differentsiatsiya, bu berilgan topshiriq bajarilishida badiiy, musiqiy va boshqa qobiliyatlarning namoyon bo'lishidir. Sinf ichidagi differentsiatsiya o'quvchilarning individual-psixologik xususiyatlaridan kelib chiqib ham amalga oshiriladi.

Darajali differentsiatsiya sharoitida o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini nazorat qilish.

An'anaviy nazorat prinsiplaridan voz kechish va kollejlarning bugungi holatiga mos bo'lgan baholash yo'larini izlash sabablarini ko'rsatib o'tamiz.

Avvalo, an'anaviy nazoratning yetarli darajada aniq ma'lumot bilan ta'minlanmaganligi va eng muhim o'quvchilardagi tayanch tayyorgarlik to'g'risida aniq ma'lumot olish mumkin emasligidir. An'anaviy nazoratlar natijasi aniq ma'lumot to'plab berolmaydi. Bu esa ta'lim jarayonini boshqarishning to'g'ri amalga oshirilishiga, o'zlashtirish darajasidan kelib chiqib differentsiatsiyalangan yondashuvga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

An'anaviy nazorat metodida baholash tizimi pedagogik jihatdan noto'g'ri yo'naltirilgan, bu tizim «o'qib chiqish» prinsipiga tayanadi. Boshqacha aytganda, tayanch nuqtasi «5» baho hisoblanib, o'quvchilar yo'l qo'ygan xato va kamchiliklar natijasida bu baho pasaytiriladi. Bu birinchidan, bahoning yetarli darajada ma'lumotli va aniq mezonli bo'lishini ta'minlamaydi. Ikkita o'quvchining bir xil 3 bahosi mutlaqo ularning bir xil tayyorgarlikka ega ekanligini anglatmaydi. Bu faqat a'lo baho bilan qiyoslaganda nisbatan sezilarli kamliklari mavjudligini ko'rsatadi. Ikkinchidan, bunday baholash tizimi ko'pchilik o'qimayotgan talabalar uchun bir qator emosional va psixologik muammolarni keltirib chiqaradi. Bunday holatda baho rag'bat va talabani bilim darajasini ko'rsatuvchi belgi emas, balki jazoga aylanadi.

Ko'rib chiqilgan baholash tizimining muqobil varianti «qo'shib borish»ga asoslangan baholash tizimi hisoblanadi, uning asosida umumta'lim tayyorgarligini minimal darajasi qo'yiladi. Bu darajaga erishish har bir o'quvchi uchun majburiy shartdir. Yuqori darajali baho mezonlari minimal daraja bazasida o'zlashtirish orqali ta'minlanadi.

Aytilganlardan kelib chiqqan holda shuni ta'kidlash joizki, nazoratga nisbatan an'anaviy yondashuv darajali differentsiatsiya talablariga javob bermaydi. Uni quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ko'rib chiqish lozim:

- o'quvchilarning majburiy tayyorgarlik darajasiga erishganligi to'g'risidagi ma'lumotni ko'paytirish va tekshiruv to'laqlonligini kuchaytirish;
- tekshirish va baholashni «qo'shib borish» metodiga yo'naltirish (baho muayyan tayyorgarlik darajasiga erishganligi uchun qo'yilishi kerak);
- nazoratning differentsiatsiyalovchi kuchini oshirish;

➤ ta'limni yakuniy natijalarga yo'naltirish.

Nazoratni qayta tashkil etish yo'llari turlicha tarzda amalga oshirilishi mumkin. Biroq bir qator umumiy talablar mavjudki, nazorat materallarini ishlab chiqishda bajarilishi lozim.

Bunga munosib tarzda nazorat ham ikki bosqichli bo'lishi lozim. Xususan, nazoratda ikki prinsipial bosqich – majburiy va yuqori tayyorgarlik darajalariga erishganlikni tekshirish mavjud (Ye.Yu.Kirilova).

Nazoratni tashkil etish usullaridan kelib chiqib ko'rsatilgan bosqichlar vaqtga qarab taqsimlanishi yoki bitta nazorat ishiga birlashtirilishi mumkin. Masalan, yakuniy nazorat varianti sifatida dastlabki testdan o'tkazish hisoblanib, natijalar ijobiy bo'lsa, yuqori tayyorgarlik darajasiga mos topshiriqlarni bajartirish mumkin. Shu bilan birgalikda o'quvchilarga bir xil tekshiruv ishi taklif etiladigan, bir-birini to'ldiruvchi ikki qismdan iborat variant ham mavjud, jumladan birinchi qism majburiy ta'lim darajasiga mos topshiriqlardan, ikkinchi qism yuqori darajadagi murakkablashgan darajadagi topshiriqlardan iborat. Bundan maqsad har bir talaba majburiy darajadan o'tib, yuqori darajada o'zini ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'lsin.

Aynan shunday yondashuv baholashning «o'qib chiqish» metodini «murakkablashtirish» metodi bilan almashtirish imkonini beradi.

Nazorat mazmunini yaratishda, bizningcha, bajarilishi shart bo'lgan yana bir talab, nazoratning maqsadi majburiy darajani teshirishni to'ldirishini ta'minlashi lozim. Aynan boshlang'ich majburiy natijalarni egallaganligi o'quvchini keyingi bosqichga yo'naltirishga asos bo'ladi. Nihoyat, nazoratning yana bir prinsipini biz yuqori daraja masalalari mazmunini tanlash bilan bog'layapmiz: o'zlashtirishning yuqori darajasida o'quvchilardan o'quv materialini o'zlashtirishining to'laqonligi talab etilmaydi, bunda e'tibor o'zlashtirishning chuqurligiga, bilimdonlikning moslashuvchanligiga qaratiladi.

Yuqori daraja topshirig'i turli-tuman elementlardan tashkil topib, materialni o'zlashtirish darajasi turlicha ekanligini ifodalaydi. Ularning yechimi ko'proq mantiqiy izlanish va texnik yo'nalishlar shakllanishini taqozo qiladi.

Yana bir tamoyilga rioya qilinsa, maqsadga muvofiqdir, ya'ni yuqori o'zlashtirish darajasida o'quvchiga individual xususiyatlaridan kelib chiqib muayyan tanlov imkoniyatini berish zarur. Boshqacha aytganda, tekshirish uchun darajaning ko'plab miqdordagi topshiriqlarini kiritib, o'quvchilarga yechish uchun berilgan topshiriqlarni ixtiyoriy tanlash imkoniyati berilishi lozim.

Bizning nazarimizda darajali nazorat uchun muhim bo'lgan yana ikki jihatga e'tibor qaratamiz. Birinchisi, majburiy tayyorgarlikning o'quvchilar uchun ochiqligidan iborat. Avvalo, o'quvchilar, materialni o'zlashtirishning majburiy talablari nimalardan iboratligini oldinroq bilishlari zarur. Bundan tashqari nazorat chog'ida bu savolar ochiq bo'lmog'i kerak, ya'ni savollar savollar qaysi darajaga tegishli ekanligini bilinib turishi kerak. Bularning barchasi ta'lim topshiriqlarini o'quvchilarga ularni idrok eta olishlari uchun tushunarli tarzda taqdim etish imkonini beradi. Bu talablarni fanni o'rganishning boshida yoki ayrim mavzular boshida e'lon qilgan ma'qul, zero, oldindan ma'lum muhim materialni tekshirish o'quvchilarga rag'batlantiruvchi ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.

2. Mamarajabov Sh. E. Differentsiyallashgan ta'lim – bo'lajak mutaxassislarning umumkasiy kompetentsiyasini shakllantirish omili sifatida. //Oliy ta'lim: Muammo va yechimlar. Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 2020 yil 25-may. 164 b.
3. Шахов В.И. Формирование педагогического мышления у студентов педвуза: Автореф. дис. ... канд.пед.наук. –Киев, 1992. –25 с.
4. Монахов В.М. Технологические основы проектирования и конструирования учебного процесса. –Волгоград: ВГПИ, 1995. –117 с.

